

arcx-rapport 0777

Maalderij aan de Nieuwestraat 13 in Wehl

bouwhistorische verkenning

G. J. HOOIJMAN
Kilder bij Doetinchem.

Maalderij en Bakkerij
Handel in Graan en Meel.

arcx

buro voor monumentenzorg
en cultuurhistorie

arcx-rapport 0777

Maalderij aan de Nieuwestraat 13 in Wehl

bouwhistorische verkenning

INHOUD

1	Inleiding	2
2	Historische gegevens	4
3	Maalderijen	6
4	Bouwgeschiedenis	12
5	Waardering	28
6	Geraadpleegde bronnen	31

© arcX 23 april 2010

Onderzoek: arcX Bergstraat 41 6981 DB Doesburg

telefoon 0313 650190 www.arcx.nl

Opdrachtgever: Gemeente Doetinchem

Veldwerk, tekst en foto's: Peter Boer

Centrumcoördinaten: X 214.130 Y 439.870

arcx aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

1 INLEIDING

Momenteel worden plannen voorbereid voor de herbestemming van de locatie Nieuwestraat 13 in Wehl, waarvoor de bestaande opstallen mogelijk gesloopt moeten worden. Naast een boerderij staan op het erf twee voormalige bedrijfsgebouwen van een maalderij. Hoewel het complex geen monumentenstatus heeft, wil de gemeente Doetinchem zorgvuldig omgaan met de bewaard gebleven historische bouwsubstantie en daarom de cultuurhistorische betekenis van dit object betrekken bij de uiteindelijke belangenafweging. Aan arcX is gevraagd een bouwhistorisch onderzoek uit te voeren dat de bouwgeschiedenis van het complex op hoofdlijnen inzichtelijk maakt. Een bouwhistorisch onderzoek moet inzicht geven in de ontstaansgeschiedenis van het complex en duidelijk maken wat bewaard zou moeten blijven en waar ruimte is voor nieuwe ingrepen. Het onderzoek heeft bestaan uit het bestuderen van de bouwgeschiedenis van de gebouwen op grond van zichtbare bouwdelen en bouwsporen in het in- en uitwendige van het object. Daarnaast is direct beschikbare informatie uit archieven, literatuur, historische afbeeldingen en bouwdoSSIERS verwerkt.

De locatie is bezocht op donderdag 1 april 2010.

Situering van de onderzoekslocatie op een recente satelietfoto.

Dank gaat uit naar de familie Balduk - de huidige gebruiker van het complex - voor hun hulp bij het veldwerk en naar de heer Alex Koster, archivaris van het Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg voor zijn hulp bij het onderzoek naar bouw- en hinderwetaanvragen.

GEBOUWEN EN SITUERING

De onderzoekslocatie is gelegen aan de noordzijde van een doodlopend deel van de Nieuwestraat, die hier doorsneden wordt door de A18. Het erf wordt aan de zuidzijde begrensd door een geluidscherm.

Aan de oostzijde ligt een boerderij, gebouwd op een rechthoekige plattegrond en met een mansardekap die aan de voor- en achterzijde voorzien is van wolfeinden. Het woongedeelte ligt aan de zuidzijde.

Op het erf aan de westzijde staat aan de weg een verdiepingloos bedrijfsgebouw met een langwerpige rechthoekige plattegrond en een mansardekap. Tegen de achterzijde zijn een aantal latere aanbouwen geplaatst. Hier achter staat een bedrijfsgebouw van vergelijkbare afmetingen met een zadeldak waar tegen later over de gehele lengte een stalgebouw geplaatst is.

Met name de beide bedrijfsgebouwen hadden bij een eerdere verkenning door de gemeente Doetinchem al de aandacht getrokken vanwege hun interieur waarin substantiele delen van een al geruime tijd buiten bedrijf gestelde maalderij bewaard bleven.

Overzicht van de beide maalderijgebouwen vanaf de achterzijde van het erf.

HISTORISCHE GEGEVENS

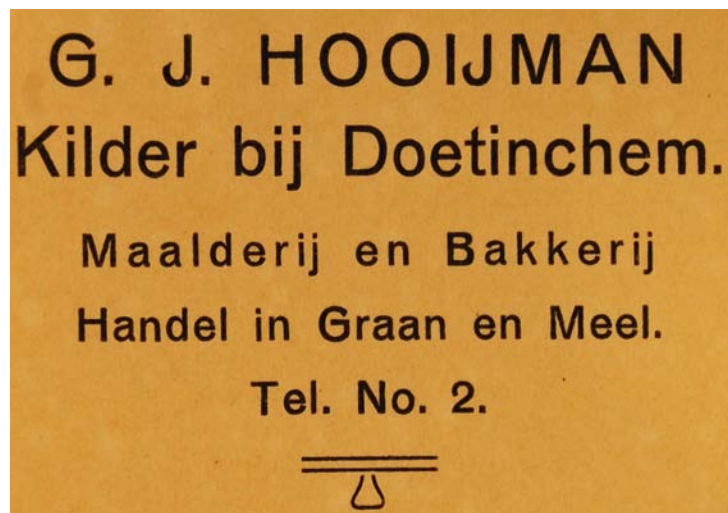
De gebouwen zijn gelegen in de zogenaamde Wehlse Broeklanden, die als een langgerekte landschappelijke strook van noord naar zuid tussen Doetinchem en Wehl liggen. Van oudsher vormde heide de natuurlijke begroeiing van het zuidelijke deel van de broeklanden, waar de grond arm en de waterstand relatief hoog was. De minst toegankelijk en/of onvruchtbare delen van het gebied zijn in de achttiende eeuw met bos beplant. Hiervoor leende zich een brede strook ten zuiden van Wehl, die zich vervolgens uitstreckte in de richting van het huidige Dichteren. Een deel ervan bestaat nog steeds en bevindt zich ten zuiden van de Plantage Allee. In het nog bestaande deel is in eerste instantie grove den geplant, later kwamen daar ook eiken voor in de plaats.

Uitsnede uit de topografische kaart die de situatie omstreeks 1900 weergeeft. De met een pijl gemarkeerde onderzoekslocatie is dan nog beplant met bos.

De onderzoekslokatie was voor de aanleg van de A18 gelegen aan de lokale verbindingsweg tussen Wehl en Kilder. Het is in de 19de eeuw beplant met bos. Rond 1896 wordt het perceel verkocht aan Hendrikus Tervoert, landbouwer te Wehl. In 1907 wordt het land verkocht aan F. Gasseling, landbouwer, winkelier en molenaar. Rond 1922 komt er weer een nieuwe eigenaar, G.J. Hooijman, die eerst nog te Duiven woont maar al snel naar Wehl verhuist. Ook hij is molenaar van beroep. Waarschijnlijk omstreeks 1930 neemt zijn zoon Gerhardus Johannes de molen over. Rond 1961 wordt J.B.T. Lubbers als eigenaar genoemd, de laatste bekende eigenaar is G.M. Pelgrim (1924-2001) die in 1950 trouwde met J.M. Hooijman (1924).

Opvallend is dat in de literatuur over de locale Wehlse geschiedenis niets vermeld wordt over deze maalderij. Dit heeft mogelijk te maken met ligging tegen de gemeentegrens van de voormalige gemeente Wehl, dicht tegen het dorp Kilder en op ruime afstand van de kern van Wehl.

3 MAALDERIJEN

De ruimtelijke ontwikkeling van boerderijen in het oosten van ons land kan niet los gezien worden van de boeren-bedrijfsvoering in relatie tot het gebruik van het omliggende cultuurlandschap. Traditioneel voeren de boerenbedrijven op de zandgronden een gemengd bedrijf. De veehouderij was zwak ontwikkeld en diende hoofdzakelijk voor de productie van stalmest. De stalmest werd in potstallen verzameld, waar zich in de loop van het jaar een dikke laag mest opbouwde die gemengd werd met heidestrooisel. Deze natuurlijke meststof verspreidde men over het bouwland die door dit compostmengsel steeds hoger kwamen te liggen. Vanuit de nederzettingen groeide het akkerareaal aaneen tot een gezamenlijk akkerlandcomplex: een enk. Hoofdzakelijk verbouwde men rogge, afgewisseld met haver, gerst en boekweit. Het heidegericht potstalsysteem kon eeuwenlang stand houden, de omvang van de bedrijfsvoering was daarbij afhankelijk van de hoeveelheid mest die beschikbaar was. Tot ver in de negentiende eeuw waren de meeste landbouwbedrijven kleinschalig en voor het grootste deel zelfvoorzienend. Dit betekende dat er weinig ruimte was voor specialisatie. Deze behoudende en traditionele aanpak wordt in beschrijvingen vaak gekarakteriseerd als een achterlijke en onrendabele wijze van exploitatie. Rationeel gezien, gaven de boeren op de schrale zandgronden op een weldoordachte en op duurzaamheid gerichte wijze vorm aan hun bestaan. Hun handelen was primair gericht op continuïteit en bestaanszekerheid en zeker niet op winstmaximalisatie.

De boeren die van de onverdeelde woeste gronden gebruik maakten verenigden zich in Markegenootschappen. De Marke beheerde het land en hield toezicht op ongeoorloofd gebruik.

In 1809 trad een wet in werking die maatregelen aankondigde ter ontginning van de woeste gronden en richtlijnen gaf voor de Markeverdelingen. De Markeverdeling en in het kielzog hiervan de ontginning van woeste grond, kwam traag op gang. Pas met de introductie van de kunstmest werden de laatste gronden verdeeld. Voortaan konden ook buiten de traditionele enk gronden als akker gebruikt worden. Schapen houden voor de mest was vanaf dat moment niet meer nodig en de heidevelden verloren hun functie als grondstof voor heidestrooisel. Hiermee verloren de Marken hun functie en konden nog resterende woeste gronden verdeeld of verkocht worden, wat uiteindelijk werd vastgelegd in de Markewet van 1886.

Een andere grote verandering was het definitief afschaffen van de heerlijke rechten, waar onder het maalrecht en de verplichting bij de molen van de heer

te malen in 1848. In 1854 werd de Wet op het gemaal opgeheven, die het builen van graan (scheiden van zemelen en meel), het zonder toestemming vooraf malen van andere granen dan rogge en tarwe en het aanleggen van een graanvoorraad binnen de molen verbodde.

LANDBOUWKUNDIGE ONTWIKKELINGEN¹

Met de invoering van kunstmest en een betere waterhuishouding wordt de veehouderij van grotere betekenis en kunnen aan het eind van de 19de eeuw de bedrijven aanmerkelijk groeien. In de jaren na 1878 kelderden de graanprijzen in Europa, als gevolg van de import van goedkoop Amerikaans graan. De Nederlandse boer leed hierdoor grote verliezen. Omdat de vraag naar vlees en zuivelproducten toenam, was het voor de boeren op de Nederlandse zandgronden aantrekkelijk om goedkoop graan te voeren aan het vee en het vlees en de melk daarvan voor een goede prijs te verkopen.

Aan het eind van de 19de eeuw herstelde de Nederlandse landbouw zich en gingen boeren zich organiseren in coöperaties voor de inkoop, verwerking en verkoop van hun producten.

Deze ontwikkeling had tot gevolg dat aan het begin van de 20ste eeuw de veehouderij de boventoon ging voeren. Er werd niet alleen melkvee gehouden, ook de fokkerij en de vetmesterij van varkens vormden een belangrijk aandeel in de productie. Het gebruik van kunstmest had de productie van gras weliswaar verhoogd, maar dit was niet voldoende om het grotere aantal dieren te laten overwinteren. Voor het bijvoeren van de dieren waren aanvullende veevoeders noodzakelijk. Tot 1920 was het gebruik van mengvoeders verboden. De reden hiervoor was dat mengvoeders de mogelijkheid boden om minderwaardige grondstoffen bij te mengen. Als gevolg van specialisatie, mechanisatie en schaalvergroting veranderde de agrarische bedrijfsvoering ingrijpend.

¹ Voor een overzicht van het ontstaan van landbouwcoöperaties en de ontwikkeling van silo-bedrijven in de Achterhoek zie: R. Stenvert, BBA, Silogebouw Wehl, bouwhistorische verkenning en waardestelling, oktober 2008.

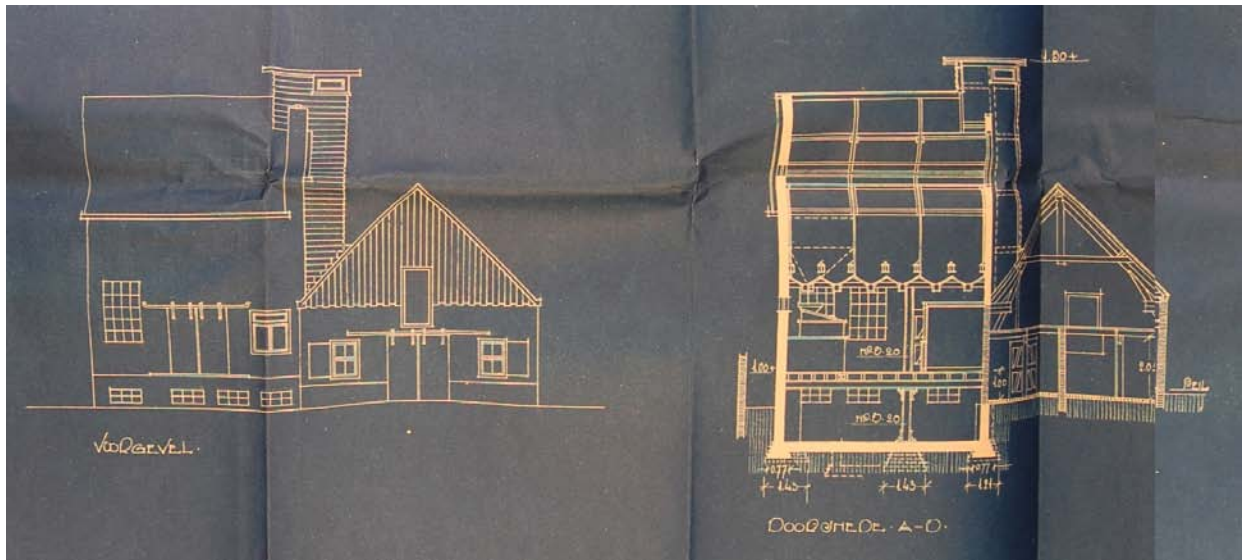

Een oude combine (Claas Europe) bezig met het maaien van gerst.

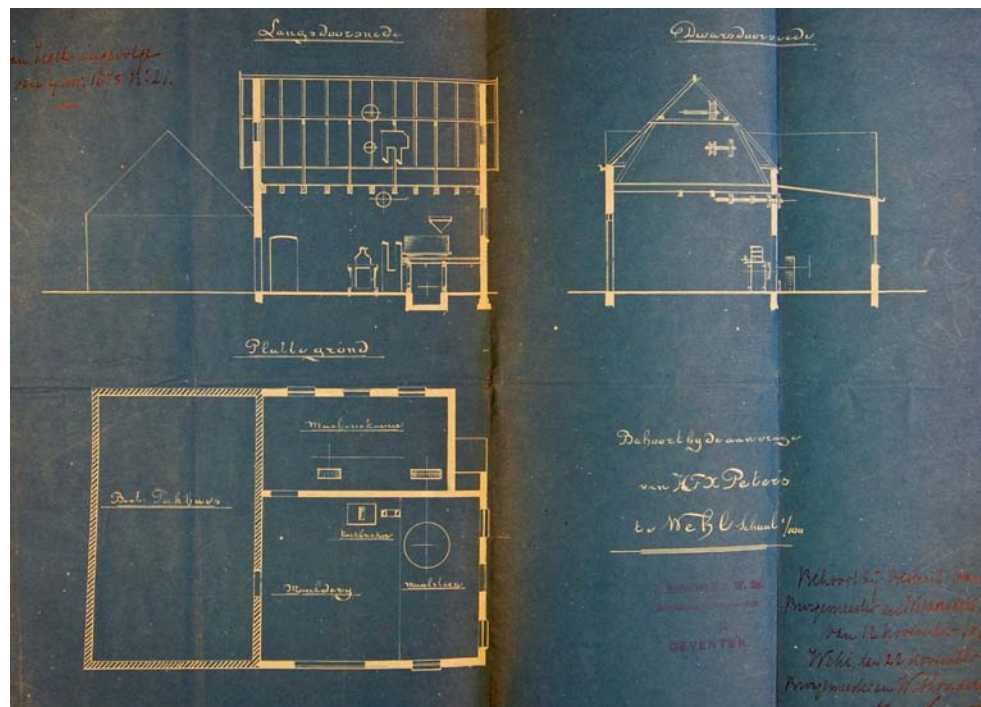
Protectionistische maatregelen na de beurskrach van 1929 leidden tot grote schade aan de Nederlandse export. De regering greep daarop in met de Landbouwcrisiswet met als instrument dwang op productie in combinatie met exportsubsidies. Dit leidde in korte tijd tot een gecontroleerde levering van landbouwproducten tegen een gegarandeerde prijs. Landbouworganisaties kregen steeds meer invloed op het regeringsbeleid en in de politieke partijen. Na 1945 bleef de overheid zich met de landbouw bemoeien met als doel een redelijk inkomen voor boeren en de bevordering van de export. De EEG streefde voor haar interne markt hetzelfde na door middel van prijsgaranties en exportsubsidies. De toenemende welvaart leidde tot een veranderend voedselpatroon met meer vraag naar dierlijke eiwitten. De stijgende kosten van de bedrijfsvoering konden de boeren alleen compenseren door besparingen op arbeid door vergaande mechanisatie. Door de invoering van de maaidorsmachine kon de oogst in enkele dagen verwerkt worden, terwijl het werkproces toen nog met de hand gedorst moest worden, maanden kon duren. Deze veranderingen betekenden een belangrijke stimulans voor het bouwen van opslagsilo's. Slechts op bescheiden schaal werd een deel van het graan ter plekke gemalen of onder bijmenging van andere producten tot veevoeder verwerkt. Een deel van het graan vond ook zijn weg naar de broodbakkers omdat tot ver in de jaren zestig de verplichting bestond om een percentage inlands graan in het beslag te verwerken.

Na 1970 stagneerde de groei ten gevolge van sterk stijgende grondstoffenrijzen en een toenemende zorg om het leefmilieu. Per bedrijf konden de opbrengsten dankzij gewasveredeling en veredeling van vee nog wel

stijgen. Samen met gegarandeerde prijzen leidde dit tot grote overschotten, waardoor de EEG zich gedwongen zag tot quotering over te gaan.

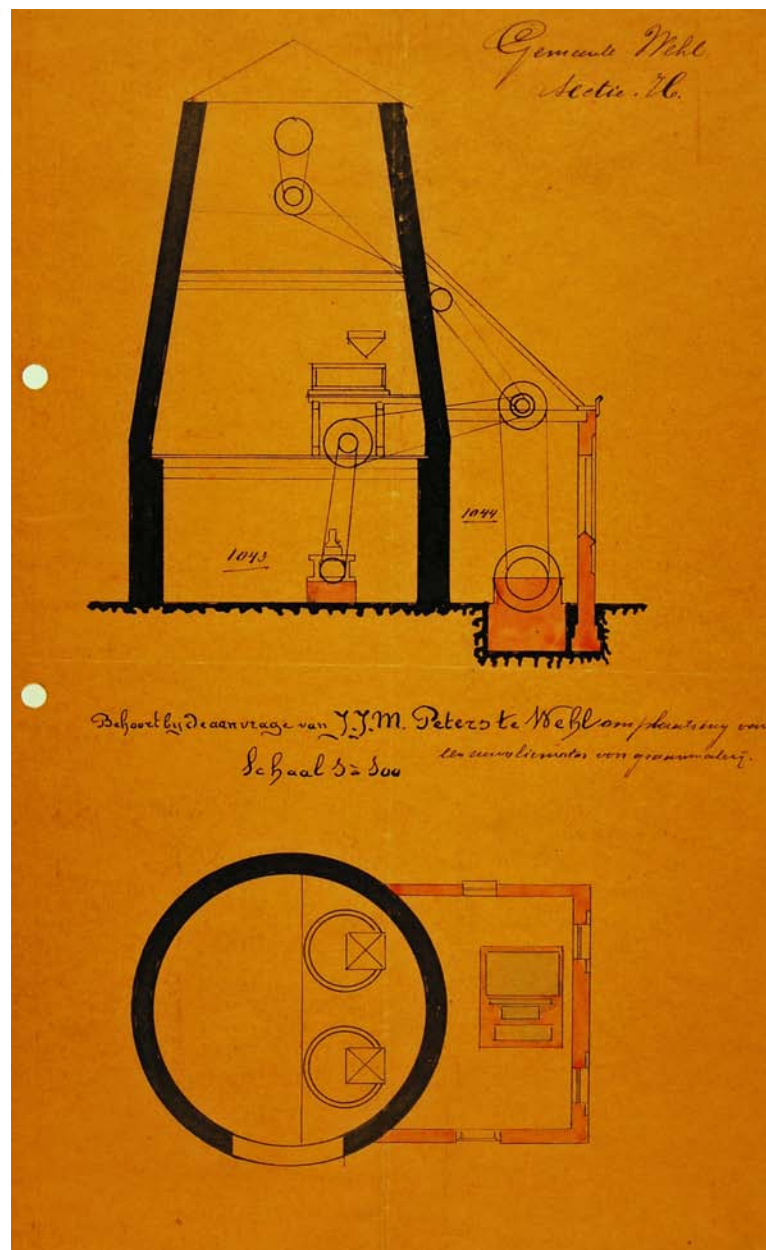

Gevel en doorsnede van het uit 1928 daterende plan voor de uitbreiding van de Coop. Landbouw-Handelsvereniging 'Wehl' in Wehl.

Bouwplan uit 1910 betreffende de oprichting van een machinale graanmalerij door H.F.H. Peters, molenaar te Wehl. het gaat om door een zuiggasmotor aangedreven liggende maalstenen. Via een drijfwerk kan tevens een koekenbreker aangedreven worden.

Ten einde hun belangen zoveel mogelijk te beschermen en hun zelfstandigheid te behouden, werden vanaf het eind van de 19de eeuw door boeren coöperaties opgericht. Wehl kende er zelfs twee. Daarnaast waren ook particuliere bedrijven actief in de verwerking van graan en mengvoer en de handel in kunstmest. Zowel de coöperaties als de bedrijven van particulieren hadden een relatief klein verzorgingsgebied. Een dorp van enige omvang had vaak meerdere maalderijen, van zeer kleinschalig tot groot van omvang. De sterke verzuiling van de maatschappij speelde daarbij zeker een rol.

Uit 1924 daterend bouwplan voor de ombouw van de molen van Peters te Wehl door de plaatsing van een ruwoliemotor voor de aandrijving van twee maalstoelen, een koekenbreker, een elevator en een hijswerk.

In en rond het dorp Wehl stond vanouds een aantal windmolens. Gedurende het eerste kwart van de vorige eeuw konden de lokale molenaars in de stijgende vraag voorzien door bij of in hun traditionele windmolen een machinale maalderij op te richten. Vaak gaat het om de opstelling van een enkele door een kleine zuiggasmotor aangedreven maalstoel. De oudste molen - al in 1467 vermeld en rond 1735 herbouwd - stond nabij de Molenweg. Tot 1848 was het verplicht in deze molen te malen. Aan deze molen (een standerdmolen) werd in 1910 door H.L. Windmöller een machinale graaninrichting toegevoegd. Het bedrijf brandde in 1924 af. In 1910 werd door H.F.H. Peters, molenaar te Wehl, ook een graanmalerij opgericht. In 1923 diende molenaar J.J.M. Peters een verzoek in om binnen zijn bestaande windmolen een door een ruwoliemotor aangedreven maalderij in te mogen richten. Genoemde molens waren in particuliere handen. Zij gingen met hun tijd mee door naast windkracht ook gebruik te gaan maken van andere krachtbronnen die uiteindelijk het gebruik van wieken overbodig maakten.

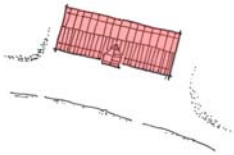
BOUWGESCHIEDENIS

Het huidige complex is in zijn huidige vorm tot stand gekomen door uitbreiding van en nieuwbouw bij een uit 1907 daterend maalderijgebouw. Hierbij zijn een aantal fasen te onderscheiden die aan de hand van bewaard gebleven bouw- en hinderwetaanvragen van de voormalige gemeente Wehl toegelicht zullen worden. Van niet alle veranderingen bleven de dossiers bewaard, deze aanpassingen zijn op grond van hun vormgeving en typologie zo goed mogelijk binnen de bekende chronologie geplaatst.

NIEUWBOUW 1907

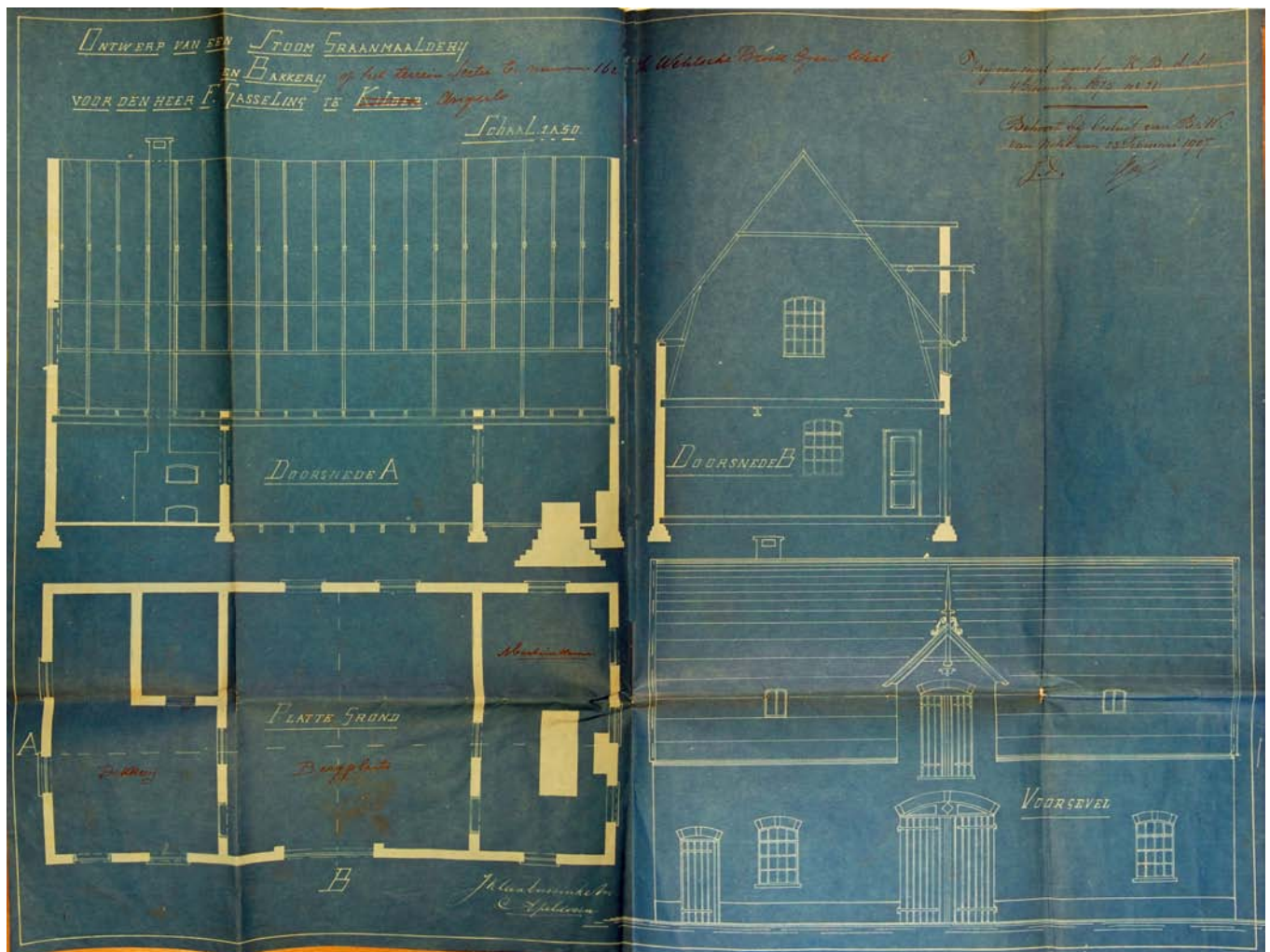
Begin 1907 vraagt Frans Gasseling, molenaar te Angerlo vergunning voor het oprichten van een Stoom Graanmaalderij en Bakkerij op de onderzoekslocatie. Het gaat om een gebouw met een rechthoekige plattegrond met op de begane grond een machinekamer voor een zuiggasmotor van 16 pk, een bergplaats en een bakkerij met oven. Twee sets maalstenen worden op stoelen op zolder geplaatst, de drijfjas wordt onder de zolderbalklaag gehangen en aangedreven door middel van een riem vanaf de motor. De maalstenen worden door middel van houten kamwielen aangedreven.

De tekening die bij de aanvraag behoort, is getekend door J. Kleinbussink uit Apeldoorn. Kleinbussink is geen onbekende in de molenaarswereld. Dit bedrijf dat zichzelf ook *Kleinbussink van 1899* noemt had zijn oorsprong in Apeldoorn, maar verhuisde in 1965 naar Borculo naar een nieuw pand met ruim honderd medewerkers. Zij leverden molenaarsapparatuur en richtten maalderijen en silogebouwen in. Het bedrijf ging in 1980 failliet.²

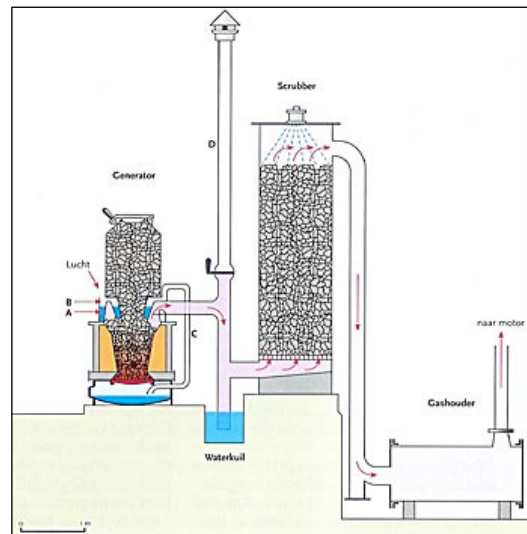
Het is dus aannemelijk dat de inrichting van de nieuwe molen van Frans Gasseling geleverd werd door Kleinbussink. In de voorgevel van het gebouw was centraal op zolder een dakkapel met hijsdeuren en hijsbalk geplaatst. De zakken graan werden met de hand naar de zolder gehesen en het meel ging zeer waarschijnlijk langs dezelfde weg naar beneden om op de begane grond opgeslagen te worden. Niet duidelijk is of de maalderij geheel in dienst was van de bakkerij op de begane grond. De plaatsing van twee maalstoelen is mogelijk een aanwijzing dat ook voor derden en ten behoeve van de eigen handel graan verwerkt werd.

² R. Stenvert, BBA, Silogebouw Wehl, bouwhistorische verkenning en waardestelling, oktober 2008, pag. 12.

Tekening met daarop voorgevel, plattegrond en doorsneden behorend bij de vergunningaanvraag uit 1907 door F. Gasselink voor het oprichten van een Stoom Graanmaalderij en Bakkerij.

Hoewel in de stukken en op de tekening sprake is van een Stoom Graanmaalderij, werd als krachtbron een zuiggasmotor geplaatst. De zuiggasmotor is in het begin van de vorige eeuw erg populair en wordt op redelijk grote schaal ingezet voor de aandrijving van gemalen, kleine fabrieken, bakkerijen, smederijen en maalderijen. Het kan daarbij gaan om nieuwbouw maar ook ter vervanging van veel complexer te bedienen stoommachines. Dit betekent geenszins dat dit type motor te vergelijken is met moderne verbrandingsmotoren. Vooral de productie van het verbrandingsgas ter plaatse was redelijk arbeidsintensief en alles behalve schoon werk.

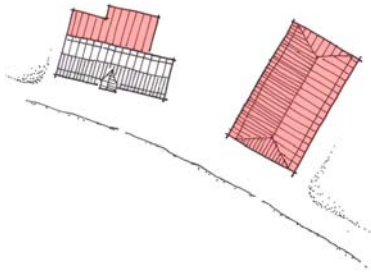
Zuiggas kan worden bereid door een mengsel van waterdamp en lucht over gloeiende antraciet of cokes te blazen (zie tekening). Een zuiggasinstallatie bestaat uit de eigenlijke generator, een scrubber en een gashouder. Boven de generator bevindt zich een waterruimte (A). Gedurende een zuigslag van de motor wordt het gas in de generator verdund. Daardoor stroomt lucht binnen die over het warme water in A strijkt en verzadigd raakt met waterdamp. Via buis C komt de lucht in de gesloten ruimte onder het rooster terecht. Van daaruit stroomt de met waterdamp verzadigde lucht door de gloeiende brandstof, wordt in gas omgezet en wordt naar de bovenkant van de scrubber gezogen. Vervolgens stroomt het via een buis naar de gashouder en van hieruit naar de motor. Bij het inwerking zetten van de installatie moeten eerst via buis D de gassen ontwijken die niet geschikt zijn voor het aandrijven van de motor. (tekst en afbeelding ontleend aan: www.gemaalhaastrech.nl)

De gevels van de nieuwbouw zijn opgetrokken in een harde oranje-rode baksteen. Het dak is gedekt met gesmoorde Friese golfpannen. De vensters zijn van gietijzer en voorzien van roeden. Het bovenste deel kan naar binnen kleppen. De kapconstructie bestaat uit naaldhouten kaspanten die de gordingen dragen. De oven van de bakkerij is in de huidige situatie niet meer aanwezig, ook de maalstoelen op de zolder bleven niet bewaard. Omdat de zoldervloer aan de onderzijde ter voorkoming van lekkage afgedekt is met landbouwfolie is het onbekend of delen van de aandrijflijn bewaard bleven.

1922 BOUW VAN DE BOERDERIJ

In opdracht van G.J. Hooijman maakt het Doetinchemse architectenbureau H.J.L. Ovink en zoon in 1922 een ontwerp voor een boerderij met in het voorhuis een woning en een kleine winkel en in het achterhuis aan weerszijden van de middendeel vier varkenshokken, plaats voor vier koeien en een paardenstal. Het hoge mansardedak wordt in het ondiepe bedrijfs gedeelte ondersteund door een ankerbalkgebint met doorlopende gebintstijlen die ter hoogte van de knik in het dak verbonden zijn met een uitkragende dekbalk. Het dak is gedekt met gesmoorde Muldenpannen.

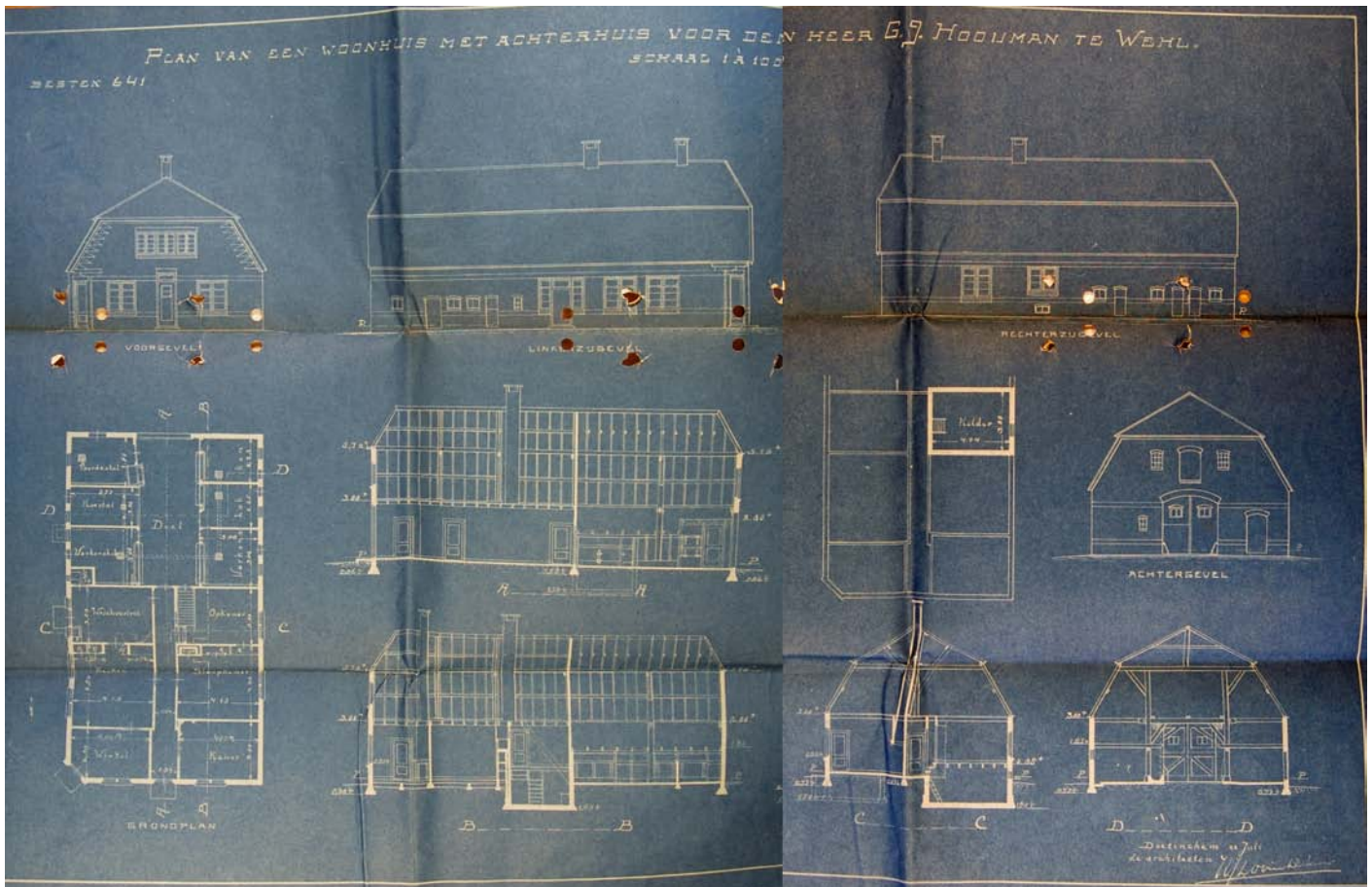

Maalderij aan de Nieuwestraat 13 in Wehl

Lijkt het exterieur van het gebouw sterk verwant met in dezelfde tijd gebouwde boerderijen, de indeling van de plattegrond wijkt daar op belangrijke punten vanaf. Allereerst is de aan de linker zijde op de hoek van de voor- en de zijgevel gesitueerde winkel opvallend te noemen, waarvan de voordeur in de afgeschuinde hoek later vervangen is door een venster. Verder is het diepe woongedeelte met een middengang met aan weerszijden vertrekken a-typisch voor de boerderijbouw. Woongedeelten van boerderijen in deze streken zijn meestal veel ondieper om een zo groot mogelijk bedrijfs gedeelte over te houden.

De nieuwbouw aan de Nieuwestraat heeft naar verhouding ook hoge zijgevels, in dit geval noodzakelijk voor de daglichttoetreding. Achter de winkel is de keuken gesitueerd met aansluitend een wasvertrek. Aan de andere kant van de gang liggen van voor naar achter de woonkamer, een slaapkamer en een opkamer met kelder. In de opkamer is ook ruimte voor de vaste trap naar de grotendeels open zolderruimte afgescheiden. In deze ruimte is aan de deelzijde een klein vertrek met vaste kasten ingetimmerd, dat niet op de bouwtekening aangegeven is.

Bouwtekening uit 1922 van de in opdracht van G.J. Hooijman door H.J.L. Ovink op 86 jarige leeftijd getekende woning annex veestalling aan de Nieuwestraat.

Gezien de afwijkende indeling lijkt het er op dat het ontwerp van Ovink specifiek op de wensen van zijn opdrachtgever was toegesneden. In de winkel zullen waarschijnlijk bakkerijproducten, graan en meel verkocht dan wel afgerekend zijn. Mogelijk vervulde dit vertrek ook de functie van een klein kantoor. De varkenshokken en het beperkte aantal koeien wijzen duidelijk in de richting van een nevenactiviteit. Mogelijk speelde de mogelijkheid om aan de dieren nevenproducten van de maalderij en afval van de bakkerij op te kunnen voeren een belangrijke rol bij deze keuze. Het paard kon ingezet worden bij het ophalen en bezorgen van graan- en meelproducten en mogelijk ook bij het venten van brood.

Doetinchem was de vestigingsplaats en het werkterrein van de architectenfamilie Ovink. Langer dan een eeuw plaatsten deze architecten hun signatuur op talloze gebouwen in de stad en de directe omgeving. Hendrik Johan Lambert Ovink (roepnaam Jan) werd op 6 oktober 1836 in Terborg geboren als zoon van Hendrik Willem Ovink en Johanna Wilhelmina Saleminck. Hij vestigde zich in 1862 als timmerman in de buurtschap IJzevoorde in de gemeente Ambt-Doetinchem. Om zich verder te bekwamen volgde Jan tweemaal per week tekenlessen bij meester Klein in Arnhem. Op 12 oktober 1869 vestigde hij zich Stad-Doetinchem als architect. Een jaar later trouwde hij met Johanna Alberdina van de Meene en per 1 januari 1871 benoemde de gemeenteraad hem tot opzichter der gemeentewerken. Op 1 januari 1873 volgde zijn bevordering tot gemeente-architect. Scholenbouw was één van de belangrijkste onderdelen van deze functie.

Jan Ovink was van 1872 tot 1912 als kerkvoogd tevens belast met de zorg voor de gebouwen van de kerk. Na 41 dienstjaren legde hij in 1912 zijn functie van gemeente-architect neer. Zijn oeuvre is divers, waarbij het opvallend is dat op zijn werkenlijst slechts twee boerderijen voorkomen; herbouw boerderij 'Het Klooster' aan de Kruisbergseweg (1893) en boerderij 'Beks' aan de Varsseveldseweg (1924). De onderzochte boerderij in Wehl wordt in de administratie niet genoemd. Het gezin Ovink telde zeven kinderen, waarvan de jongste zoon Bernard (18-05-1879) in de voetsporen van zijn vader trad. Na zijn studie en werkzaam geweest te zijn op enkele architectenbureaus werd hij in 1904 verbonden aan het architectenbureau van zijn vader, dat vanaf dat moment gevoerd werd onder de naam H.J.L. Ovink en zoon. Zij hebben bijna 20 jaar als compagnons samengewerkt. Jan Ovink overleed in 1924, Bernard zette het architectenbureau voort, dat na zijn vroege dood in 1939 werd overgenomen door zijn zoon H.J.L. Ovink jr.³

³ Ontleend aan: Peter Boer, arcX rapport 770, Plantsoenschool in Doetinchem, bouwhistorische verkenning Raadhuisstraat 26, 07 januari 2010.

Boven: Links een overzicht van de gang in de richting van de voordeur. In hoofdopzet is de indeling van het woongedeelte niet gewijzigd. De trap naar de zolder is een stuk naar voren geplaatst en op het aansluitende deel van de bedrijfsruimte zijn enkele sanitaire ruimten gemaakt. Rechts is de begane grond van de bedrijfsruimte te zien. Omstreeks 1950 is in dit deel een tussenvloer gemaakt van zogenaamde holle bakstenen (systeem NEHOBLO) die ondersteund wordt door stalen profielbalken.

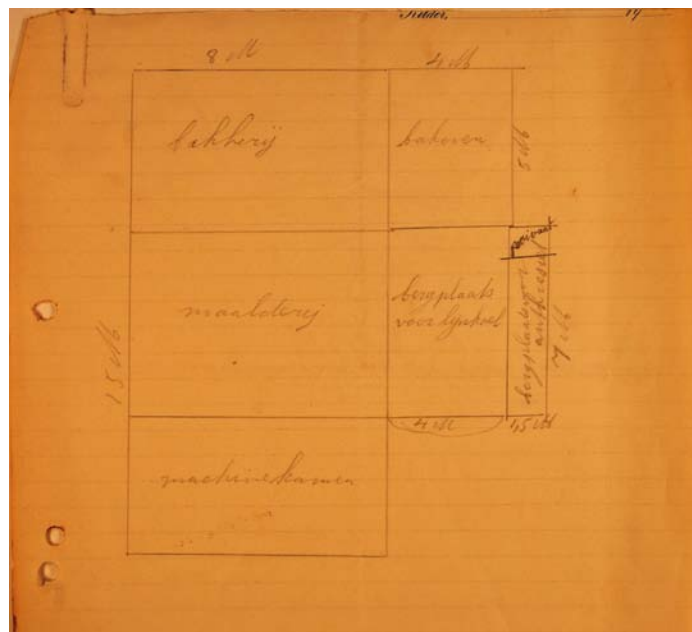
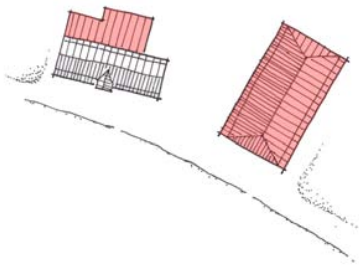
Onder: Overzicht van de verdieping van de bedrijfsruimte waarin een naaldhouten gebint door middel van een overkragende dekbalk de kap ondersteunt.

1922 AANBOUW BERGING

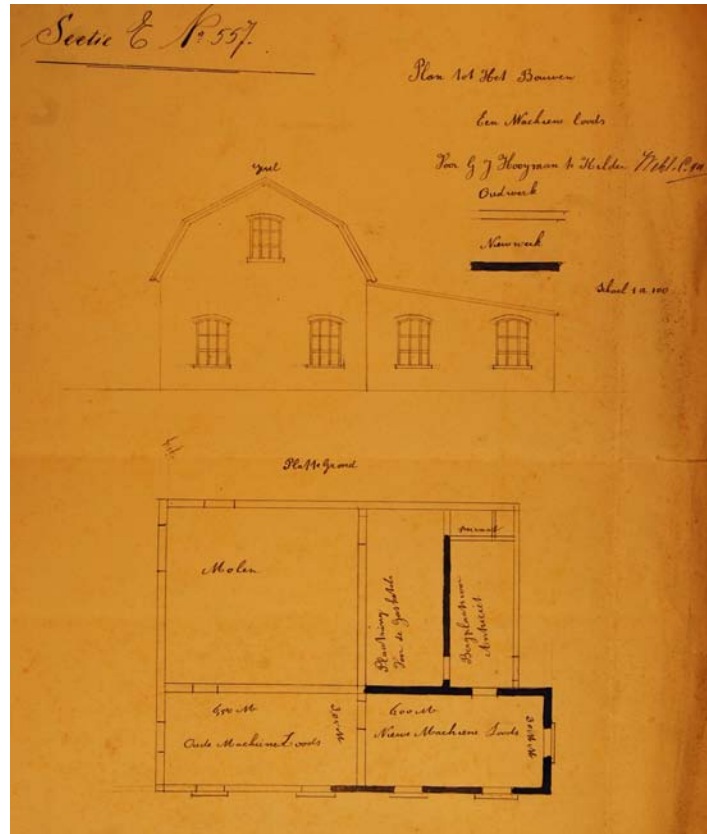
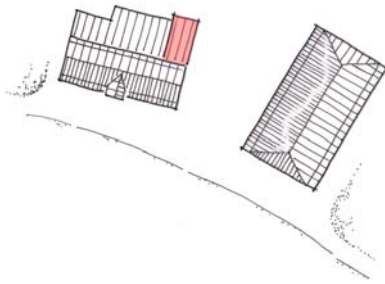
In hetzelfde jaar vraagt G.J. Hooijman vergunning voor het aanbouwen van een bergplaats van 7 x 6,5 m². Uit de bijgevoegde tekening is achter de maalderij een nieuwe bergplaats voor lijnkoeken weergegeven met daar achter een opslag voor anthraciet met in de hoek een privaat. Deze ruimten hebben tesamen een afmeting van 5,5 x 7 m². Waarschijnlijk heeft de aanvrager zich vergist bij het correct weergeven van de gewenste maten. Aannemende dat de aanvraag betrekking heeft op dit gedeelte, kan geconcludeerd worden dat de bakkerij al eerder uitgebreid is met een aanbouw van 4 bij 5 meter. Dit deel is opgetrokken van rose kalkzandstenen, een bouw materiaal dat kort na 1900 geïntroduceerd is. Waarschijnlijk is de gemetselde oven - die oorspronkelijk tegen de achtergevel stond - al vrij snel na de stichting in deze aanbouw geplaatst. De uitbreiding met een berging voor lijnkoeken vormt een aanwijzing dat in deze periode de maalderij ook ingezet werd bij de productie van veevoer. Om de taaie en harde lijnkoeken geschikt te maken als bijvoeding voor jonge dieren moesten ze tot kleinere brokjes verwerkt worden. Hiervoor beschikken de meeste maalderijen over zogenaamde koekenbrekers, waarin tussen ronddraaiende walsen de koeken gebroken kunnen worden.

Schetsmatige weergave van de plattegrond, zoals weergegeven op een tekening die behoort bij de aanvraag uit 1922 voor het aanbouwen van een bergplaats.

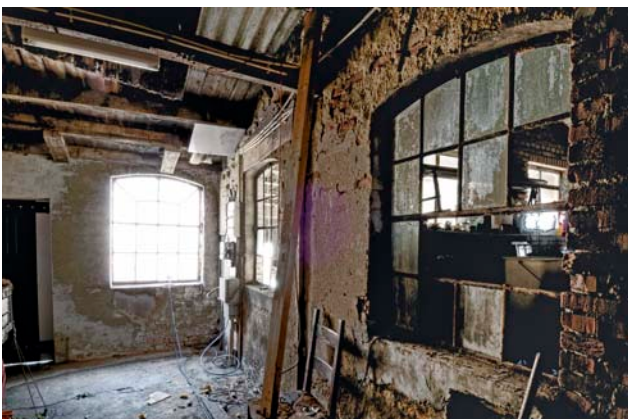
1925 AANBOUW NIEUWE MACHINELOODS

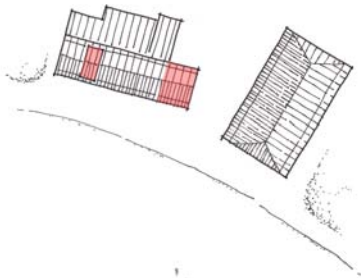
Op 27 februari 1927 verkrijgt H.J. Hooijman een hinderwetvergunning voor het plaatsen van een nieuwe zuiggasmotor van 30 pk. Voor deze zwaardere motor wordt een nieuwe machineloods aangebouwd, en wordt de bestaande koekenberging geschikt gemaakt om de gasketels en waarschijnlijk ook de generator en de scrubber onder te kunnen brengen.

↑ Tekening behorend bij de plaatsing van een zwaardere zuiggasmotor in 1925.

↓ Het interieur van de nieuwe machineloods, rechts het interieur van de naastgelegen ruimte waar de gasketels, generator en scrubber opgesteld stonden. Een deel van de apparatuur bleef bewaard; boven in de hoek een vat dat dienst gedaan kan hebben als scrubber en rechts in de hoek een gasfles. Gezien de zware fundatie op de vloer is de motor op enig moment waarschijnlijk ook naar dit vertrek verplaatst.

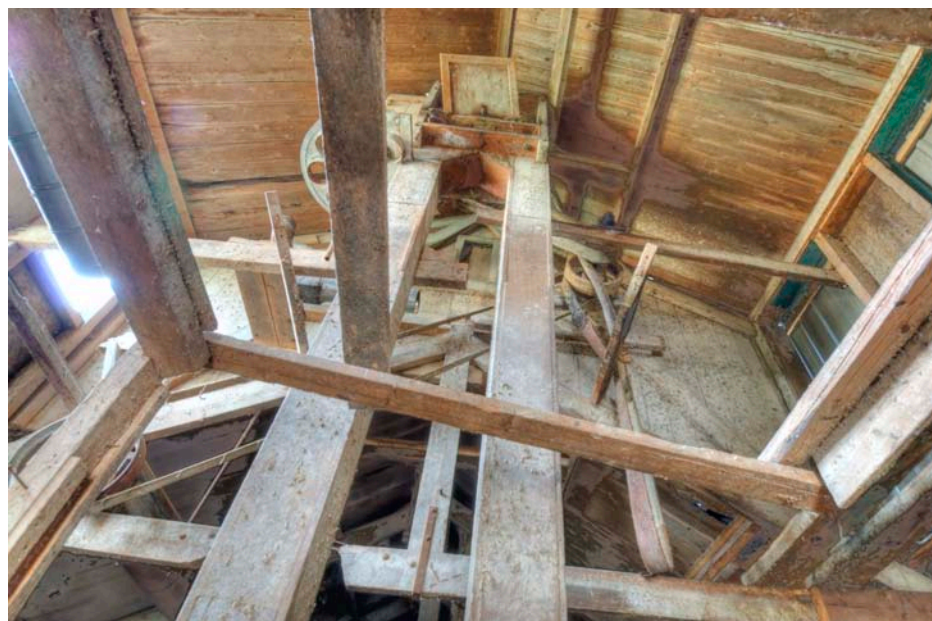

1928-1929 MODERNISERING VAN DE MAALDERIJ EN BOUW VAN EEN BERGPLAATS

Op 18 februari 1928 vraagt G.J. Hooijman een hinderwetvergunning aan voor het plaatsen van een 3 pk electromotor. *'De motor zal dienen voor het in beweging brengen van een hijscher en een elevator. De motor wordt bevestigd aan een kapgebint, boven in de molen en wordt met een drijfvas in verbinding gesteld met de verschillende inrichtingen.'* Uit de bij de stukken gevoegde indelingstekening blijkt dat de indeling van de begane grond met links de bakkerij, in het midden de maalderij met daar achter de generatorkamer en de kolenberging en rechts aan de voorzijde in de oude machinekamer de koekenberging met daar achter de in 1925 gebouwde machineloods, niet veranderde. De indeling van de zolderverdieping is niet getekend, terwijl juist daar de grootste veranderingen plaatsvonden.

Ten behoeve van het transport van ongemalen graan naar de zolder, om daar opgeslagen te worden in houten silo's of karen wordt een elevator geïnstalleerd. Een elevator bestaat uit een verticaal geplaatste ronddraaiende band, waaraan kleine bakjes gemonteerd zijn die het graan meevoeren. Om deze elevator zo hoog mogelijk te kunnen plaatsen is op de nok een opbouw gemaakt. Vanaf het hoogste punt kan het graan via valpijpen (verticaal) en schroeven (horizontaal) naar de opslag of rechtstreeks naar de maalstenen getransporteerd worden. De elevator, de schroeven en de hijsvoorziening worden door middel van over poelies lopende banden door een met de electromotor verbonden drijfvas aangedreven. Behoudens de motor zelf bleef deze installatie grotendeels in situ bewaard. Met de installatie van de elevator werd de bestaande hijsinrichting nog niet direct overbodig. Waarschijnlijk is de dakkapel aan de voorzijde pas later verwijderd.

In de dakopbouw geplaatste elevator die bestaat uit een rondlopende band met daaraan bakjes die in een houten omkasting rondraaien.

Delen van een oorspronkelijke elevatorband, die door de huidige huurder van het complex op decoratieve gebruikt zijn als plantenbak.

← Drijfwerk van de elevator en de schroeven bestaande uit stalen assen met poelies waar over banden lopen. → Overzicht van het linker deel van de zolder van de maalderij. Dit deel is verhoogd met een dakopbouw om ruimte te bieden aan een elevator (hier vanaf de achterzijde gezien). Het achterste deel van de zolder was in gebruik als graanopslag, hier waren een aantal houten karen getimmerd, waarvan de wanden verdwenen zijn, maar de hoekprofielen grotendeels nog aanwezig zijn.

Drijfwerk in het rechter deel van de maalderij waar net onder de nok een zogenaamd 'luiwerk' hangt waarmee zakken via de kapel in de voorgevel opgehesen konden worden.

↑ Oostgevel van de in 1929 gebouwde berging.

→ Interieur van de zolder van deze berging, met naast de deur een elevator die via de onder de nok aangebrachte drijfjas aangedreven wordt.

Op 1 juni 1929 verzoekt G.J. Hooiman aan burgemeester en wethouders van Wehl om toestemming voor de bouw van een berging. Op de bij dit verzoek gevoegde tekening gaat het om een verdiepingloos gebouwtje tegen de rechter topgevel. Dit plan is om onduidelijke reden niet doorgegaan, in plaats daarvan is de maalderij aan deze zijde over de volledige hoogte uitgebreid. Daarbij is de oorspronkelijke vorm en afwerking zoveel mogelijk gevolgd. De kopgevel is zorgvuldig vormgegeven met langs de dakrand een uitkragende rollaag en gietijzeren vensters.

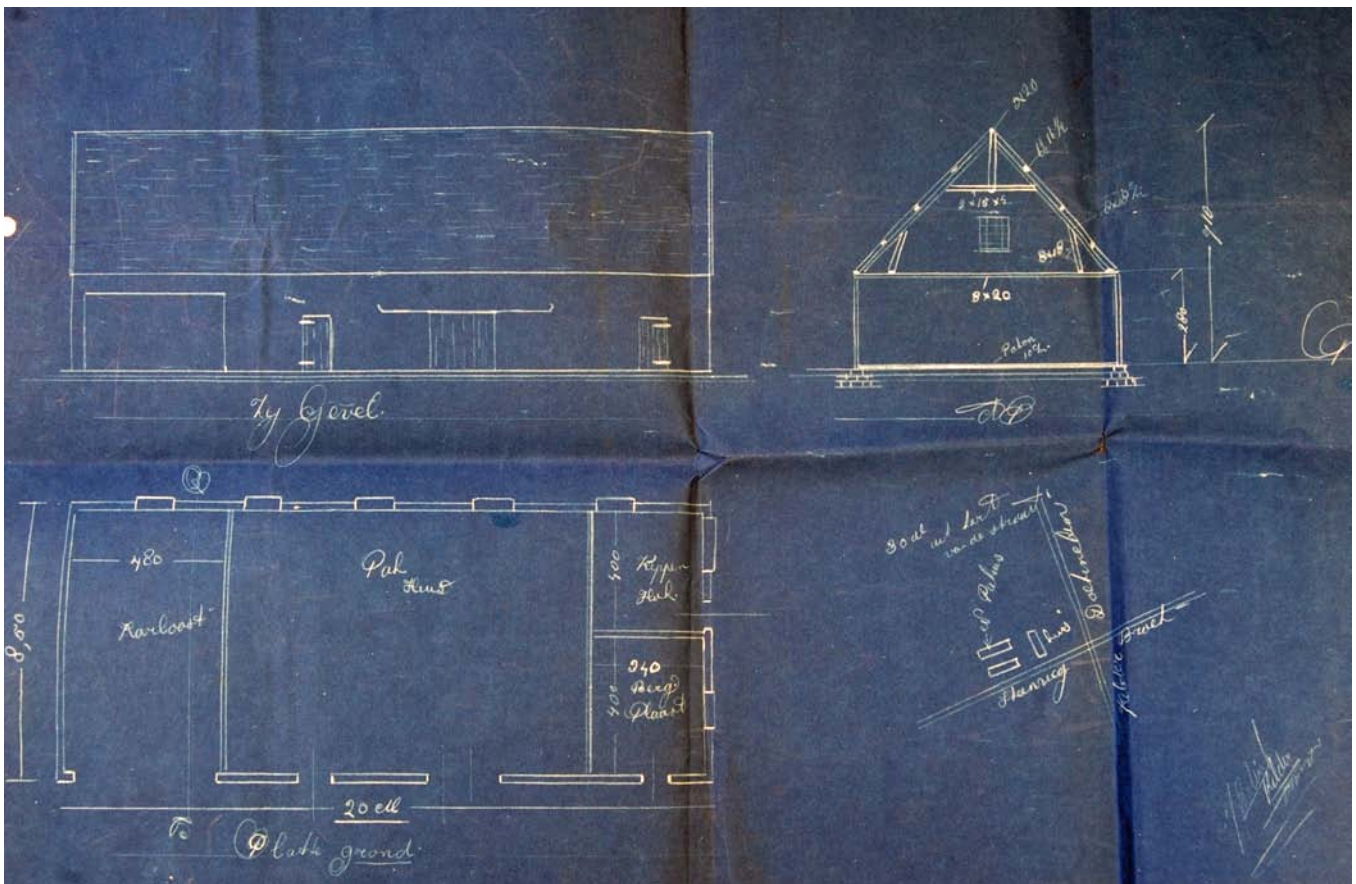
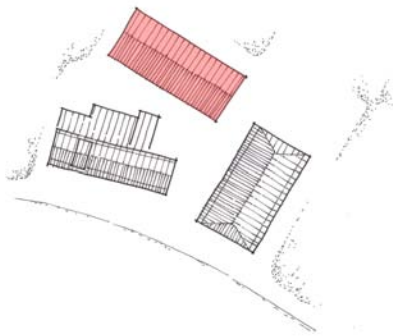
In deze berging wordt ook een elevator geplaatst, waarvan de uitstort waarschijnlijk pas later verbonden is met een schroef die naar de later bijgebouwde loods loopt.

1937 BOUW VAN EEN VRIJSTAAND PAKHUIS

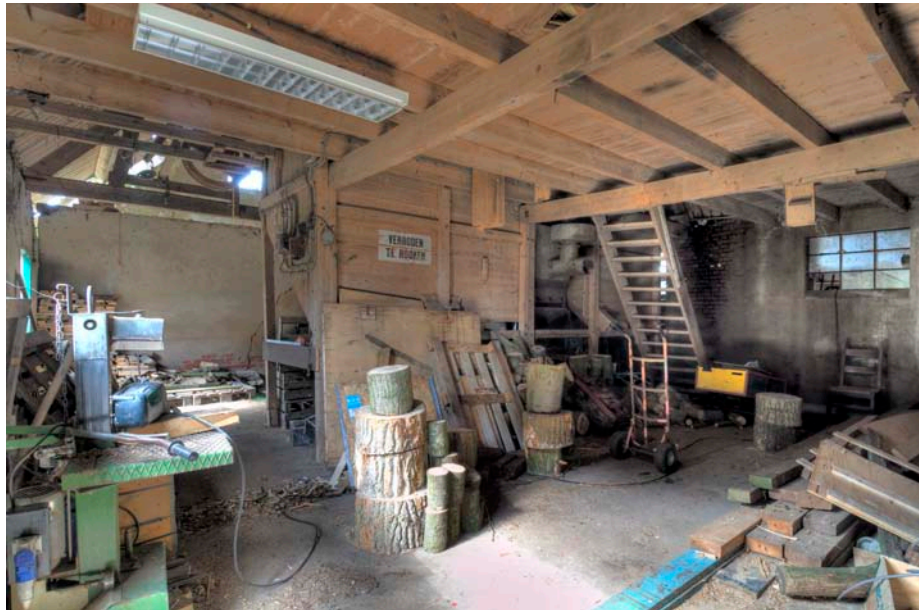
Het bedrijf van Hooijman blijft groeien, want in 1937 is er opnieuw behoefte aan meer ruimte. Door J. Bulsink uit Kilder - die ook verantwoordelijk is voor de uitvoering - wordt een vrijstaande schuur getekend die op papier als berging moet dienen, maar die in de praktijk ingericht zal worden met apparatuur ten behoeve van de maalderij.

Het centrale deel van het sober en doelmatig vormgegeven verdiepingloze gebouw wordt ingericht ten behoeve van de maalderij. Tegen de rechter kopgevel komen op de begane grond een kippenhok en een berging en het linker deel gaat functioneren als karloods. Het middendeel is toegankelijk via een brede bedrijfsdeur. De ruimte op de begane grond wordt gedomineerd door een aantal dwars geplaatste houten karens die tot op de zolder doorlopen. Tussen deze karens is op de begane grond een graanreinigingsmachine van het fabrikaat *Goldsaat* geplaatst. Deze machine haalt onregelmatigheden uit het graan door middel van zeven in combinatie met luchttoevoer.

Bouwtekening uit 1937 betreffende de uitbreiding van het complex met een vrijstaand pakhuis.

Ook in dit gebouw is een elevator geplaatst, die het graan vanaf de begane grond naar een schroef boven in het gebouw voert. Via deze schroef konden de houten silo's die op het oostelijke deel van de zolder opgesteld stonden van boven gevuld worden. Deze silo's konden aan de onderzijde gelost worden via houten uitlopen in de zoldervloer. De elevator en de schroef worden door een electomotor aangedreven, de Goldsaat reinigingsmachine is rechtstreeks aangesloten op netspanning.

↑ Overzicht van de begane grond van het in 1937 gebouwde pakhuis met in het midden links van de trap een aantal hoge houten kernen die rond een reinigingsmachine getimmerd zijn.

↓ Achterzijde van de kernen met rechts boven het drijfwerk van de elevator en de schroef.

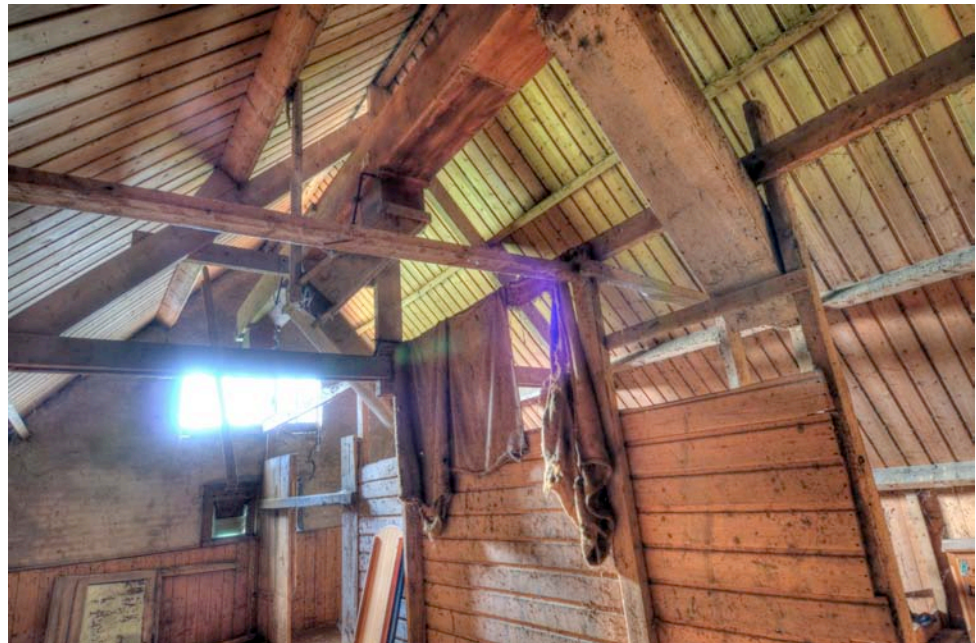

↑ Tussen de karen op de begane grond ingebouwde reinigingsmachine.

↓ Overzicht van de zolder met in het midden een elevator die het graan in een bovenschroef stort waar langs het graan naar de verschillende silo's getransporteerd kan worden

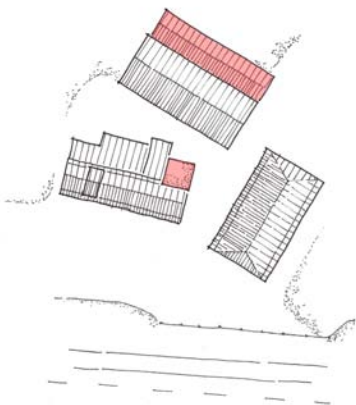
Het oostelijke deel van de zolder van het pakhuis waar nog een deel van de houten vakverdeling van de silo's bewaard bleef. Onder de nok loopt de schroef waarlangs de verschillende silo's door middel van uitlopen gevuld kunnen worden.

LATERE VERANDERINGEN

Aangenomen mag worden dat de oorspronkelijke maalstoelen bij de vernieuwingen aan het eind van de jaren '20 van de vorige eeuw buiten bedrijf gesteld zijn. Zeer waarschijnlijk zijn zij vervangen door zogenaamde hamermolens die op de begane grond opgesteld waren. Op de zolder was daar geen plaats meer voor, want naast de al genoemde voorzieningen treffen we op de zolder van het uit 1907 daterende gebouw ook een grote cycloon en een transportband aan. Waarschijnlijk omstreeks 1950 is op de noord-oostelijk hoek van het maalderijgebouw een hoge vierkante loods gebouwd. In deze aanbouw loopt langs het dak een schroef die gevoed wordt via een elevator in de uitbreiding van 1929 (zie blz. 22). Deze voorziening heeft waarschijnlijk gediend voor het (onderdaks en dus droog) laden van karren of vrachtwagens.

Tegen de achterzijde van het pakhuis uit 1937 is later een ondiep stalgebouw gezet dat bij het veldwerk niet bekeken is. Waarschijnlijk heeft deze stal geen directe relatie met het maalderijbedrijf. Wanneer de activiteiten van de maalderij gestopt zijn is niet precies bekend. Vermeldingen in het Kadaster maken aannemelijk dat in het begin van de jaren '60 het bedrijf gestopt is.

Op het oostelijke deel van de zolder van het maalderijgebouw staan aan de voorzijde een transportband en tegen de achtergevel een zogenaamde cycloon.

WAARDERING

Het maalderijcomplex aan de Nieuwestraat 13 in Wehl is in hoofdvorm ontstaan in 1907, waarna het oorspronkelijke gebouw in meerdere bouwcampagnes uitgebreid en gemoderniseerd is. In 1922 is op het bedrijfsterrein een woonhuis annex veestalling bijgebouwd.

Het complex is in historisch opzicht van belang als voorbeeld van een eenvoudige motorisch aangedreven maalderij die bij de stichting waarschijnlijk voor het grootste deel ingezet werd voor de productie van bloem, zowel voor de eigen bakkerij als voor de handel. Dit bedrijf heeft zich in het tweede kwart van de vorige eeuw onder leiding van eigenaar G.J. Hooijman steeds meer gericht op de opslag en handel in graan en de productie van mengvoeders. Daarbij is het oorspronkelijke kleinschalige karakter van de maalderij nooit verlaten. Door de naoorlogse schaalvergroting, waarbij de graanverwerking gedomineerd werd door sterk expanderende meel- en mengvoederfabrieken, verslechterde de concurrentiepositie en is de maalderij uiteindelijk stilgezet. Het complex vormt daarmee een zeldzaam voorbeeld van een traditioneel en kleinschalig maalderijbedrijf. Het complex is representatief voor de sociaal-economische ontwikkeling van de landbouw in de eerste helft van de vorige eeuw. Het is een voorbeeld van een klein lokaal opererend bedrijf dat zich zelfstandig naast grootschaliger en meestal efficiënter ingerichte cooperaties en fabrieken wist te ontwikkelen.

In aanleg was het complex gesitueerd aan een verbindingsweg op een goed bereikbare locatie in een rondom gelegen verzorgingsgebied. Door de aanleg van de A18 is de ruimtelijke kwaliteit van deze locatie in belangrijke mate verloren gegaan.

In architectonisch opzicht zijn vooral de oorspronkelijke maalderij uit 1907 en de in 1922 gebouwde boerderij van belang. De maalderij is een verzorgd ontwerp van het in molenbouw gespecialiseerde bedrijf van J. Kleinbussing uit Apeldoorn die een sober en functioneel gebouw tekende. De redelijk gaaf bewaarde boerderij is ontworpen door de bekende Doetinchemse architect H.J.L. Ovink. Het is één van zijn laatste werken waarvan de indeling aangepast is op de specifieke wensen van de opdrachtgever en dat wat betreft de vormgeving en constructie aansluit bij de toenmalige boerderijbouw. Het belang van de overige bebouwing is vooral gelegen in afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis van het complex met een directe relatie naar de gebruikshistorie.

Wat betreft de gebruikshistorie zijn de ordening, samenhang en niet in de laatste plaats de bewaard gebleven delen van de inrichting van de gebouwen vanwege hun gaafheid en zeldzaamheid van groot belang voor de herkenbaarheid van het gebruik en het productieproces van de maalderij. Bij de aanbouwen van voor 1925 en het pakhuis van 1937 is in dit verband de materiele waarde van de bewaard gebleven maalderij-inrichting aanmerkelijk hoger dan die van de gebouwen, die vooral in conceptuele zin van betekenis zijn.

De uitgevoerde verkenning heeft zeker nog geen volledig beeld van de ruimtelijke ontwikkeling van het complex opgeleverd. Niet alle ruimten waren bij het veldwerk toegankelijk en voor een volledig overzicht van het productieproces en de betekenis daar binnen van de bewaard gebleven silo's, apparaten en aandrijvingen en restanten daarvan is aanvullend onderzoek noodzakelijk. Daarbij zouden met name ook al dan niet bewaard gebleven maalderijgebouwen uit dezelfde periode betrokken kunnen worden.

Vanwege het ontbreken van opmetingstekeningen die de huidige situatie betrouwbaar weergeven zijn bovenstaande kwaliteiten en verstoringen alleen op het niveau van de te onderscheiden bouwmassa's ruimtelijk vertaald op waarderepresentatietekeningen. Voor de verschillende bouwhistorische waarden zijn de volgende kleurcodes gebruikt (met gearceerde code's is de waarde van de bewaard gebleven maalderij-inrichting weergegeven):

blauw

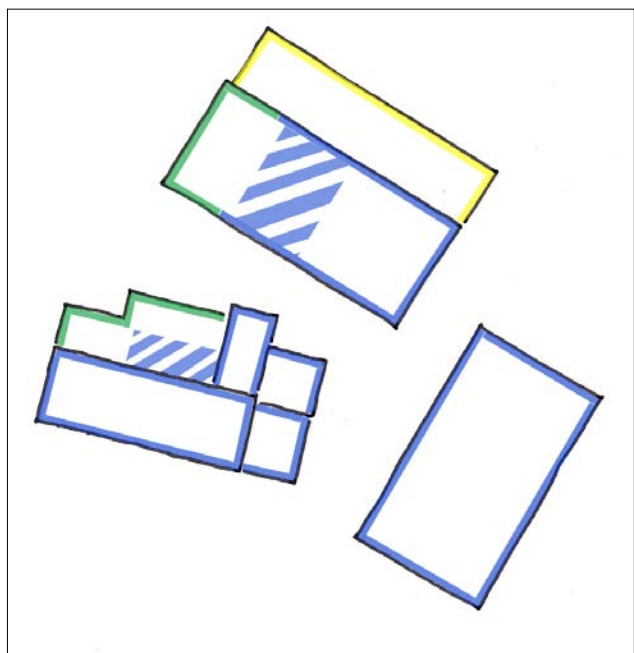
Hoge monumentwaarde, van cruciaal belang voor de structuur en de betekenis van het gebouw.

groen

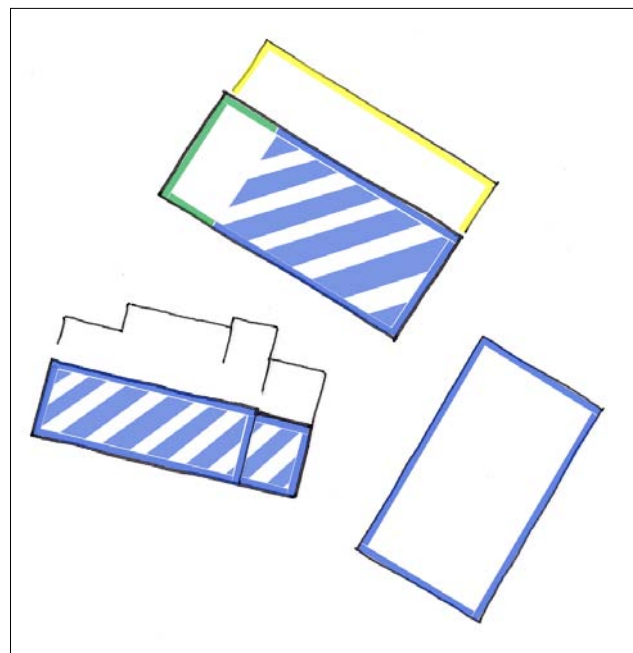
Positieve monumentwaarde, van belang voor de structuur en betekenis van het gebouw.

geel

Indifferente monumentwaarde, relatief van weinig belang voor de structuur en betekenis van het gebied.

Monumentwaarde begane grond

Monumentwaarde zolders

GERAADPLEEGDE BRONNEN

R. Stenvert, BBA, Silogebouw Wehl, bouwhistorische verkenning enwaardstelling, oktober 2008.

40 Jaren station voor maalderij en bakkerij, Wageningen, 1909-1949, Wageningen 1950.

Inleiding tot het bezoek aan de Stoommeelfabriek 'Holland' te Amsterdam, voordrachten gehouden in de Vergadering der Afdeeling voor Werktuig- en Scheepsbouw van 20 april 1907, in: De Ingenieur, 22^e jaargang 1907 no 30.

Grote Historische topografische Atlas Gelderland 1890-1917, Tilburg 2007.

Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Nieuw Archief der Gemeente Wehl nr 750-752, 773-782, 272-281 en ongeindexeerde bouwaanvragen.

Gebiedsvisie Wehlse Broeklanden, Gemeente Doetinchem, 24 november 2009.

bergstraat 41
6981 db doesburg
0313 650190
info@arcx.nl
www.arcx.nl